

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Кафедра гуманітарних дисциплін

Шиманова О. В.

Мораль і моральна свідомість

Лекція з навчальної дисципліни

«Етика і професійна етика»

для студентів спеціальності:

017 – «Фізична культура і спорт»

«ЗАТВЕРДЖЕНО»
на засіданні кафедри
гуманітарних дисциплін
«31» серпня 2018 р. протокол № 1

Зав. кафедри _____ проф. О. А. Полянський

Тема 2. Мораль і моральна свідомість

1. Природа, сутність, особливості і структура моралі

Мораль свідчить про певний рівень розвитку, духовну зрілість людини, характер її відносин з іншими людьми і оточуючим світом. Сутність цього складного, багатоаспектного феномену можна пізнати, з'ясувавши його природу, структуру, особливості функціонування та сфери застосування.

Мораль як форма суспільної та особистісної свідомості складається з поглядів, уявлень, норм і оцінок регулятивного характеру, що впливають на людську поведінку. Мораль формується на основі переконань, звичаїв, традицій, громадської думки.

Особливість моралі полягає в тому, що вона охоплює абсолютно всі сфери суспільного буття, опираючись при цьому не на примус і авторитет певних установ, а на колективну та індивідуальну свідомість.

Широке розуміння поняття «мораль» включає і поняття «моральність». З однієї сторони, мораль – це одна з форм суспільної свідомості, ідеальна модель належної поведінки людини, в основі якої лежить дотримання певних правил і норм. З іншої сторони, моральні норми реалізуються на практиці, об'єктивуються, матеріалізуються і опредметнюються. Тому мораль – це не лише ідеальний феномен, а й реальні відносини між людьми, що відповідають або не відповідають загальноприйнятим нормам.

До особливих характеристик моралі відносять наступні:

1. Суперечливість і антиномічність моралі. Мораль одночасно поєднує в собі об'єктивні і суб'єктивні характеристики. Про об'єктивність моральних вимог і цінностей свідчить їх відповідність загальноприйнятим критеріям, що не залежать від вподобань, симпатій чи антипатій конкретних людей. Підтвердженням суб'єктивності моралі є той факт, що вона виражає чиясь волю.

Мораль – це сфера об'єктивної необхідності і сфера свободи. Особистість сприймає моральні норми як необхідність, підпорядкування чи непідпорядкування якій визначається моральною мотивацією, вибором, автономією духу і самапокладанням волі.

2. Імперативність моралі означає, що всі моральні вимоги і норми формулюються в наказовому способі: «Не вбий!», «Не вкради!», «Люби близьких!». В них не констатується існуючий порядок речей, а вказується, яким він повинен бути і як цього досягнути.

3. Всепроникність моралі трактується як її присутність у всіх сферах людської життєдіяльності. Мораль можна розглядати як в особистісному, так і всезагальному вимірах.

Структурно мораль містить ряд взаємопов'язаних елементів, що утворюють такі дві сфери, як моральна свідомість і моральна практика.

Моральна свідомість – це певний моральний орієнтир для людини, який визначає моральність або аморальність людських вчинків, дій, поведінки. Мораль не може існувати поза свідомістю, оскільки здатність людини до усвідомлення власних вчинків і актів міжособистісної комунікації робить їх морально забарвленими через співставлення їх з власними уявленнями про добро і зло, ідеальне, справедливе і належне.

Моральна практика історично виникла раніше, ніж моральна свідомість. Мораль первісного суспільства обмежувалась виключно існуючою практикою міжлюдських відносин. Згодом рефлексивний характер людської діяльності допоміг людям її усвідомити. Мораль ускладнюється і удосконалюється, віддаляючись від практики і переміщуючись у сферу ідеального, належного.

Складність структури морального життя людини і суспільства полягає в тому, що воно може віддалятися від реальної практики і поведінки людей і переміщатись в сферу належного, тобто ідеального. Таким чином, основним структурним елементом морального життя людини і суспільства є моральна практика. Під моральною практикою розуміють сферу індивідуально-масових виявів поведінки, відносин та діяльності, головним орієнтиром для яких слугують універсальні, всезагальні людські цінності.

Моральна практика складається з моральної діяльності та моральних відносин. Моральна діяльність як й інші види діяльності – виробнича, наукова, художня – характеризується предметно-змістовою визначеністю, специфікою і підпорядкованістю моральним вимогам.

Абсолютно всі моральні дії залучають роботу свідомості, компоненти почуттів, волі і мислення. Вони також передбачають свою об'єктивацію і опредметнення в реальній дійсності у вигляді певного результату. Можна стверджувати, що моральна свідомість і моральна діяльність тісно взаємопов'язані між собою і існують одна завдяки іншій.

Моральна діяльність як сукупність вчинків з певною структурою поєднує зовнішні і внутрішні, матеріально-речові і духовно-особистісні компоненти. Кожен вчинок людини передбачає виникнення відносин з іншими людьми та суспільством загалом, залежностей і зв'язків. Моральні відносини надають ціннісного смислового аспекту всім суспільним відносинам. Незважаючи на різноманітність змісту моральних відносин, їхньою внутрішньою серцевиною виступає ставлення особистості до суспільства, а також до суспільного блага як найвищої і найбільш пріоритетної цінності і цілі. Так, інтимні душевні стосунки між близькими людьми орієнтовані на такі суспільно корисні цінності як відданість, вірність, безкорисливе бажання добра один одному.

Отже, моральна практика – це об'єктивований, виражений у поведінці й соціальних зв'язках, аспект моралі, що реалізується у відносно тривких, типових і масових формах поведінки і стосунків людей.

2. Концепції походження моралі

Зародження і розвиток моралі можна охарактеризувати як тривалий, складний і суперечливий процес. Тому метою етики є досягнення загальної логіки, закономірностей виникнення моралі, з'ясування її суті і призначення.

Загалом концепції виникнення моралі поділяють на дві великих групи – релігійні та нерелігійні (натуралістичні, соціально-історичні).

Релігійні концепції походження моралі базуються на тисячолітній історії моралі, що виникла з волі Божої. Саме Бог дав людям уявлення про добро і зло, а також усі існуючі моральні вимоги. Відповідно добро як головний феномен моралі є втіленням божественної волі. Вихідним пунктом християнського вчення є божественна природа моралі, даної людині у вигляді природного морального (внутрішнього) закону та богоодкровенного (зовнішнього) закону.

Мораль необхідна людині через її схильність керуватися плотськими бажаннями та пристрастями, неспроможність до самостійного вироблення істинного розуміння добра і керівництва цим розумінням. Тому людина не може жити без Бога.

Мораль – це божий дар, за допомогою якого людина була відокремлена від світу тварин. Згідно вірувань людей Бог заохочує високоморальну поведінку і карає за аморальні вчинки.

Прихильниками релігійних систем моралі були давньогрецькі мислителі Фалес, Демокрит, Анаксимандр, Анаксімен і Геракліт. Вони вважали, що завдяки богам люди отримують все хороше.

Ідея всеблагого і всемогутнього Бога дає можливість обґрунтувати моральні вимоги і цінності, а також їхню абсолютність, всезагальність та об'єктивність. Таким чином, мораль набуває благородства та духовної піднесеності.

Натуралістичні концепції моралі базуються на тому, що мораль є звичайним продовженням і ускладненням групових інстинктів тварин. Це певна необхідність, що допомагає виду вижити в боротьбі за існування. Ці концепції знайшли своє відображення у працях Ч. Дарвіна, Г. Спенсера, П. Кропоткіна та інших дослідників.

На думку Ч. Дарвіна, естетичні та моральні почуття притаманні не лише людям, але й тваринам. Він стверджував, що суспільний інстинкт – це основа формування і розвитку всіх моральних начал. Саме тому тваринам притаманна товарицькість, їм необхідне постійне спілкування між собою, вони попереджають одні одних про небезпеку, виявляють взаємну підтримку та взаємне співчуття. Проаналізувавши факти поведінки тварин, Ч. Дарвін дійшов до висновку, що у тварин, крім любові і симпатії, є й інші якості, пов'язані з суспільними інстинктами. Ці якості люди назвали б моральними якостями.

П. Кропоткін займався аналізом проблеми моральних начал в природі, акцентуючи увагу на фактах взаємної підтримки тварин всередині виду. Таким чином, він був прихильником концепції походження моралі Ч. Дарвіна і намагався її розширити і поглибити. Вчений виділив три послідовні кроки – взаємодопомогу, справедливість і моральність, які допомагають пізнати тваринний світ і людину. Це

по суті три інстинкти самозбереження, які можуть посилюватись чи послаблюватись за певних умов.

Концепція Г. Спенсера опиралась на ідею еволюції, що стосується і природи, і суспільства. Тому він не диференціював стосунки людей і стосунки у тваринному світі, вважаючи їх одним з видів поведінки, притаманним всім живим організмам, і визначав його найвищим результатом еволюційного розвитку. Мораль – це засіб пом'якшення боротьби між альтруїзмом і егоїзмом, що ґрунтується на принципах справедливості і добродійності. Г. Спенсер визначав справедливість як право кожної людини на абсолютну свободу, що повинна узгоджуватись з свободою інших індивідів, а добродійність – як дії індивіда, що повинні приносити іншим людям насолоду і не переслідують корисливих цілей. Оскільки держава обмежує свободу індивіда, то вона, на думку Г. Спенсера, є злом.

На натуралістичних позиціях стояли і вчені-біологи, вважаючи, що альтруїзм мав важливий вплив на процес еволюції, сприяючи збереженню і розвитку виду загалом. З. Фрейд та його послідовники акцентували увагу на інстинктивному характері моралі.

Натуралістичні системи походження моралі представлені також гедонізмом, евдемонізмом та іншими антропологічними концепціями. В основі гедоністичної концепції лежить природній потяг людини до насолод. Тому гедонізм обґрунтовує мораль з позицій отримання насолод як найвищого блага і критерію людської поведінки.

Евдемоністи вважають, що в людині визначальним є прагнення до щастя як головної мети життя і основи моральних вчинків.

Прихильниками соціально-історичної природи моралі вважають Арістотеля, Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо, Е. Дюркгейма, М. Вебера.

Представники цього підходу вважають, що мораль виникла на етапі формування родоплемінного ладу. Її виникнення було зумовлене необхідністю узгодження, регулювання та координації процесів виробництва. На цьому етапі спостерігалась неефективність до моральних засобів регулювання. Мораль же забезпечувала впорядкованість життя первісного колективу, а також допомагала узгоджувати колективну волю і волю окремих соціальних груп та індивідів.

Таким чином, попередниками моралі були доморальні форми регулювання людської поведінки. Виникнення моралі пов'язують, насамперед, із зародженням самосвідомості індивіда. Не варто забувати і про природні (колективні інстинкти) і соціальні (ускладнення суспільного життя) передумови цього процесу.

3. Функції моралі

Найважливішими функціями моралі є: регулятивна, оцінноімперативна, комунікативна, пізнавальна, виховна, орієнтуюча. Даний поділ є достатньо умовним, оскільки вищезазначені функції можуть перетинатись між собою.

- Регулятивна функція моралі для багатьох дослідників є головною або провідною. Ця функція втілюється у відповідних вимогах – нормах, правилах, приписах, яких дотримуються люди. Моральна регуляція характеризується певною специфікою. Вона дає можливість особистості максимально проявити свободу і самостійність у моралі. Цей вид регуляції є універсальним і однаково орієнтованим на кожну людину. Він поширюється на всі сфери людської життєдіяльності і ставить перед людиною максимальні вимоги, які можна назвати ідеальними і нездійсненними. Моральна регуляція опирається як на громадську думку, так і на внутрішнє переконання особистості (совість).

- Оцінно-імперативна функція дає можливість осмислення дійсності з позицій ідеальної моделі належного. Кожна людина може оцінити відповідність своєї поведінки та вчинків, а також поведінки і вчинків інших людей найвищим загальнолюдським цінностям.

- Комунікативна функція моралі реалізується у площині міжособистісного спілкування, що дозволяє говорити про моральність або аморальність людських вчинків і поведінки.

- Пізнавальна функція дає можливість уявити норми поведінки, які суспільство ставить перед індивідом, добро, зло, честь, гідність та ін. Таке пізнання реалізується в межах буденного рівня моральної свідомості.

- Виховна функція полягає в тому, що мораль слугує певним орієнтиром в існуючій системі цінностей. Завдяки їй відбувається передача досвіду від покоління до покоління, формуються уявлення про добро, зло, справедливість, честь і гідність.

Це дає можливість індивіду самовдосконалюватись, виробляти практичні навички жити і діяти згідно суспільних вимог.

- Орієнтувальна функція моралі допомагає людині зорієнтуватись в багатоманітні культурних цінностей, диференціюючи їх і надаючи перевагу вищим цінностям у відповідності з її потребами та інтересами.

4. Співвідношення моралі, звичаю, права, релігії і політики

Мораль не є єдиним регулятором людської поведінки та життєдіяльності. Існують і інші позаінституційні засоби, що історично виникли раніше.

В першу чергу, це звичай, який є видом дисципліни, що склався і поширився в колективі чи суспільстві. Цього загального, звичного стилю дій і вчинків повинні дотримуватись індивіди, члени певних груп (колективів) або суспільства загалом.

Життя людей, без сумніву, є різноманітним и досить складним, проте в умовах часто повторюваних ситуацій виникає необхідність однотипних вчинків зі сторони людей. Тому звичаями в найзагальнішому розумінні цього поняття можна назвати форми суспільно-політичної діяльності, шлюбно-сімейного життя, побутові відносини, релігійні ритуали, способи і прийоми праці, що є загальноприйнятими в конкретному суспільстві. У вузькому розумінні звичаї – це дії, що відтворюються великою кількістю людей стихійно. Тому їх навіть ототожнюють з мораллю або моральністю.

Проте не слід забувати про відмінності між звичаями і мораллю. Якщо мораль надає людині право вибору, то звичай – навпаки, позбавляє і людина повинна поводитись чи діяти, як це прийнято в даному суспільстві чи групі. У моралі належне протиставляється суццюму, а в звичаї ототожнюється, тобто людина змушена чинити так, як інші в даній спільноті.

Важливість звичаїв у житті суспільства підтверджується тим, що це наймасовіша форма регуляції людського життя. У повсякденному житті спілкування і діяльність індивіда корелюється з традиціями, що є звичними для нього, спільноти та середовища, в якому він перебуває. Проте неординарні ситуації вимагають від людини самостійного вибору, що може і не відповідати звичній поведінці. Тоді доцільно говорити про вибір моральний.

І мораль, і звичай можна назвати необхідними засобами регулювання людської поведінки, що об'єднують людей у спільноту і забезпечують її стабільність.

Поряд з позаінституційними формами регулювання людської поведінки доцільно говорити і про інституційні, основою яких виступає право. Правові норми встановлюються і проголошуються на державному рівні.

І мораль, і право виступають формами суспільної свідомості. Вони функціонують як системи відносно стійких норм регуляції людської поведінки, що формально стосуються всіх членів суспільства (громадян держави) і охоплюють велику кількість сфер життя. Але не варто забувати і про відмінності між мораллю та правом. Особистісний характер моральної свідомості дозволяє індивіду інтеріоризувати моральні вимоги у самовимоги. Натомість норми права виступають обов'язковою для індивіда державною волею. Дія моральних норм стосується всіх людей, а правових – лише громадян конкретної держави та чужоземців, що перебувають на її території. Загальний характер моралі дозволяє їй регулювати всі сфери людського життя. Правові норми не є регулятором деяких приватних, в першу чергу, інтимних аспектів життя людини. Якщо мораль носить поза інституційний статус, то право – інституційний. Як правило, норми моралі представлені в усній формі, а норми права – в письмовій. Чіткість, впорядкованість, систематизованість та відповідна інтерпретація правових норм забезпечує ефективність контролю за їх виконанням. Невпорядкованість норм моралі змушує людину самостійно їх інтерпретувати, особливо в умовах нетипових життєвих ситуацій. В процесі реалізації норм права допустиме застосування заходів примусу – адміністративних, кримінальних, економічних санкцій. Для підтримки моральних вимог залучається громадська думка та особистісна переконаність індивідів. В моральних санкціях першочергову роль відіграють засоби духовного впливу всієї соціальної групи, суспільства і людства загалом. Будь-який антисуспільний вчинок може бути морально осудженим, але до нього не завжди застосовується кримінальне покарання.

Тісний взаємозв'язок моралі і права позитивно впливає на їхній розвиток.

Співвідношення моралі і політики трактується неоднозначно, оскільки на них впливають конкретні історичні обставини, а також місце, яке вони займають в системі суспільного життя. Так, в тоталітарних політичних режимах структура політичної свідомості включає і моральні спонуки у формі протидії, владного опору, зневіри та політичного нігілізму. Демократичні політичні цінності орієнтують людей на формування та реалізацію творчих ідеалів, гуманістичних принципів та соціальної справедливості.

Незважаючи на те що і мораль, і політика є формами соціального життя, їх сутність і функції дещо відрізняються між собою. Мораль має на меті гармонізацію суспільних та міжособистісних відносин, а політика – підпорядкування індивідуальної, колективної чи групової волі іншій волі.

Мораль і релігія виступають регуляторами соціальних відносин, що знаходять свій прояв у нормах поведінки. Заповіді, повчання, притчі є формами релігійних норм, які дозволяють осмислити проблеми смерті і безсмертя, сенсу людського життя, природи справедливості, щастя, добра і зла. Релігія і теорія моралі формує уявлення про моральні чесноти і недоліки. З позицій світської етики виникнення, становлення та розвиток моралі є природно-історичним процесом. Релігійна етика базується на тому, що Бог – творець норм людської поведінки. Він, як володар світу, опікується всесвітнім порядком, протистоїть хаосу, деградації та руйнуванню. Божественний порядок зумовлює всі норми людського життя.

Релігійні переконання трактують людське тіло як смертне, а душу – як безсмертну. Так, в буддизмі душа є безсмертною, а її переселення з одного тіла в інше відбувається за принципом карми. Християнське і мусульманське вчення виходить з того, що душі праведників після закінчення земного життя потраплять в рай, а грішників – в пекло.

Основою світської теорії моралі є добро як найвища абсолютна вселюдська цінність, що надає людському життю сенсу. Релігійна теорія стверджує, що добро є Божим творінням. А Бог виступає найвищою досконалістю, істиною і добром.

Принципи світської та релігійної моралі співпадають, підтвердженням чого є основні заповіді: «Шануй батька і матір свою...», «Не вбий!», «Не вкради!», «Не свідчи неправдиво на ближнього свого!». Однаковим є і трактування людських

чеснот (милосердя, щедрості, правдивості, чесності, справедливості, мудрості, терпеливості, помірності) та моральних вад (гордості, скупості, заздрості, лінощів, дармоїдства тощо).

5. Поняття і структура моральної свідомості

Класична структура моральної свідомості складається з трьох елементів: моральної свідомості як такої (цінності, переконання, мотиви), діяльності та відносин, що їх пов'язують.

А. І. Титаренко описує основні елементи, що сутнісно характеризують моральну свідомість. На його думку, це перш за все ціннісні орієнтації (сфера аксіології), поняття обов'язку та імперативність моралі (сфера деонтології).

До структури моральної свідомості також часто відносять наступні елементи: норми, моральний і суспільний ідеали, принципи, поняття добра, зла і справедливості.

Моральна свідомість – складний соціально-психологічний і культурний феномен, що виконує функції оцінки навколишнього світу (інших людей, суспільства в цілому), а також самооцінки (совість). Моральна свідомість – це внутрішній світ людини у всьому її складному багатоманітні.

Первинними елементами моральної свідомості є моральні почуття і емоції. Моральні емоції – це емоції схвалення, осудження, задоволення, радості, сумніву, гніву, сорому, співчуття. Почуття – більш стійкі суб'єктивні стани – любов, ненависть.

Теорія моральних почуттів як основа моралі розвивалась англійськими філософами XVII століття (А. Смітом, Д. Юмом, А. Шефтсбері, Ф. Хатчесоном). Головними проблемами, що виникли у цій теорії, були наступні: яким чином формуються моральні почуття і яка їх ієрархія. Деякі дослідники вважали, що моральні почуття мають вроджений характер (А. Шефтсбері). Інші стверджували, що моральні почуття формуються соціальним середовищем, вихованням і культурою (Б. Мандевіль).

Моральні почуття формуються в ранньому дитинстві і, якщо вони не сформовані вчасно, то вже не сформуються ніколи. Жодна освіта не зможе

компенсувати відсутність моральних почуттів, а без моральних почуттів неможливі ні мораль, ні моральність.

Емоції виникають на базі фізіологічних потреб і поступово переростають в почуття (почуття справедливості, честі, обов'язку, патріотизму, творчого натхнення). В. Соловйов в книзі «Виправдання добра» побудував ієрархію первинних моральних почуттів. Він виділяє такі фундаментальні моральні почуття, як благовоління і поклоніння (які людина відчуває по відношенню до вищих сутностей та істот), співчуття (які вона відчуває по відношенню до рівних собі живих істот) і сором (що виникає по відношенню до власної тваринної природи).

Спектр емоцій і почуттів сучасної людини дуже широкий. Виділяють естетичні, комунікативні, альтруїстичні, гедоністичні і романтичні емоції.

Особливу сферу моральної свідомості складають потреби і установки.

Моральна свідомість – це сукупність певних почуттів, волі, норм, принципів та ідей, через які суб'єкт відображає світ цінностей добра і зла.

В моральній свідомості зазвичай виділяють два рівні – психологічний та ідеологічний. При цьому необхідно відразу виділити різні види моральної свідомості – індивідуальний, груповий і суспільний.

Психологічний рівень включає несвідоме, відчуття, волю. У несвідомому проявляються залишки інстинктів, природні моральні закони, психологічні комплекси та інші феномени. Несвідоме найкраще вивчене в психоаналізі, засновником якого є З. Фрейд. Несвідоме здебільшого має вроджений характер, але воно може з'явитись і як ціла система сформованих протягом життя комплексів, які значною мірою впливають на вибір зла.

Психоаналіз виділяє в психіці людини три рівні: «Я» (Его), «Воно» (Ід) і «Над-Я» (Супер-Его). Останні два рівні і є основними елементами несвідомого. «Воно» при цьому часто визначається як «підсвідоме», а «Над-Я» – як «несвідоме». З. Фрейд вважав, що «з огляду приборкання первинних позивів, тобто з погляду моралі можна сказати: «Воно» абсолютно аморальне, «Я» прагне бути моральним, «Над-Я» може стати гіперморальним і тоді таким жорстким, яким може бути тільки «Воно».

Підсвідоме часто постає як суб'єктивна підстава вибору зла.

Ідеологічний рівень моральної свідомості включає норми, принципи, ідеї, теорії.

Моральна свідомість функціонує на двох рівнях регуляції відносин між людьми: емоційно-почуттєвому (буденна свідомість) раціональнотеоретичному (етика).

Емоційний рівень – психічна реакція особистості на подію, відношення, явище. Він складається з емоцій, почуттів, настрою.

Емоційно-почуттєва моральна свідомість визначає ставлення людини:

а) до інших людей (почуття симпатії чи антипатії, довіри чи недовіри, ревності, ненависті);

б) до самої себе (скромність, самолюбство, вимогливість);

в) до суспільства в цілому (почуття суспільного обов'язку, патріотизм, національна гордість).

Раціональний рівень – здатність особистості до логічного аналізу і самоаналізу – є результатом цілеспрямованого формування моральної свідомості в процесі навчання, виховання і самовиховання.

Література

Основна

1. Бралатан В. П. Професійна етика: навч. посібник / В. П. Бралатан, І. В. Гуцаленко, Н. Г. Здирко. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 251 с.
2. Джунь В. В. Принципи гідності особи в спортивній деонтології / Джунь В. В., Коваленко А. І. // Здоровий спосіб життя: Зб. наук. ст. – Львів, 2006. – Вип. 9. – С. 15–17.
3. Джунь В. В. Принципи справедливості в спортивній деонтології / Джунь В. В., Коваленко А. І. // Здоровий спосіб життя: Зб. наук. ст. – Львів, 2006. – Вип. 11. – С. 16–18.
4. Джунь В. В. Принципи цілісності в спортивній деонтології / Джунь В. В., Коваленко А. І. // Здоровий спосіб життя: Зб. наук. ст. – Львів, 2006. – Вип. 10. – С. 17–20.

5. Загальна декларація прав людини (10.12.1948) // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 93.
6. Карабут І. І. Етичні аспекти проблем сучасного спорту / Карабут І. І., Кружило Г. Г. // Спортивна наука України. – 2010. – № 2. – С. 105–115.
7. Коваленко А. І. До питання про етику спорту як прикладну дисципліну: спроба визначення предмета // Здоровий спосіб життя. – Л., 2004.
8. Лозовой В. О. Етика: навч. посіб. / В. О. Лозовой, М. І. Панов, О. А. Стасевська та ін.; за ред. проф. В.О. Лозового. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 224 с.
9. Малахов В. А. Етика: Курс лекцій: навч. посіб. / В. Малахов. – К.: Либідь, 2001. – 384 с.
10. Мовчан В. С. Етика: навч. посіб. / В. С. Мовчан. – 3-тє вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2007. – 483 с.
11. Момот М. О. Концепції справедливості в античній філософії права та їх сучасна інтепретація / М. О. Момот // Адвокат. – 2009. – № 3 (102). – С. 34–38.
12. Тофтул М. Г. Етика: навч. посіб. / М. Г. Тофтул. – К. : ВЦ «Академія», 2006. – 416 с.

Додаткова

1. Валюк О. Я. Наукові концепції моралі й моральності / О. Я. Валюк // Зб. наук. праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України Проблеми сучасної психології. – 2010. – Вип. 7. – С. 75–86.
2. Воропай С. М. Спортсмен як проблема в олімпійському русі та підходи до її вирішення / Воропай С. М. // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2011. – № 9. – С. 21–25.
3. Гасюк Л. М. До проблеми визначення сутності поняття «професійна етика» / Л. М. Гасюк // Теоретичні питання освіти та виховання: Зб. наук. праць. – 2001. – Вип. 14. – С.100–102.
4. Гасюк Л. М. Етика в українському вимірі / Гасюк Л. М. // Вісник Черкаського державного університету: Психолого-педагогічні науки. – 2000. – Вип. 18. – С.23–28.

5. Гончаренко Є. В. Морально-етичні аспекти в спорті інвалідів / Гончаренко Є. В., Когут І. О. // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фіз. виховання і спорту: Зб. наук. праць / за ред. С. С. Єрмакова. – Харків: ХДАДМ (XXIII), 2007. – № 11. – С. 28–30.
6. Демків Т. В. Моральні пріоритети людського буття / Т. В. Демків // Наукові записки КУТЕП. Серія «Філософські науки». – 2011. – Вип. 9. – С. 297–306.
7. Дутчак М. В. Спорт для всіх у Фінляндії, Німеччині та Франції // Дутчак М. В. // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2007. – № 8. – С. 36–43.
8. Жуковський В. М. Проблема моральних цінностей в Українському суспільстві перехідного періоду / Жуковський В. М. // Наукові записки НаУКМА. – 2000. – Т. 18. – С. 80–82.
9. Іванов В. Ф. Журналістська етика : Підручник / Іванов В. Ф., Сердюк В. Є. – К.: Вища школа, 2007. – 231 с.
10. Качуровський Д. О. Про соціально-педагогічні проблеми сучасного спорту вищих досягнень [Електронний ресурс] / Качуровський Д. О. // Тези доповіді. Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми фізичного виховання, спорту і туризму в формуванні здоров'я людини», Класичний приватний університет, 15–16 жовтня 2010 р., Запоріжжя. – Режим доступу : <http://www.swimukraine.org.ua/?page=225&PHPSESSID=41e2f0d39cda83ca5fe6dbfa9958f92a>
11. Клічук А. В. Етичний аналіз справедливості як універсальної категорії міжіндивідуальних взаємин / А. В. Клічук // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія «Філософія. Політологія». – 2010. – № 100. – С. 10–15.
12. Кричфалушій М. Загальнолюдські моральні цінності майбутніх спортивних педагогів / Михайло Кричфалушій // Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві: Зб. наук. праць – 2009. – № 3. – С. 27–30.
13. Мазурик М. Онтологічний вимір етичних категорій добра і зла / Марія Мазурик // Вісник НУ «ЛП». Філософські науки. – 2010. – № 661. – С. 25–31.

14. Сердюк О. С. Деонтологічний підхід в етиці бізнесу / О. С. Сердюк // Totallogy - XXI. Постнекласичні дослідження. – 2004. – Вип. 11. – С. 290–301.
15. Тофтул М. Г. Проблема справедливості: етичний аспект / М. Г. Тофтул, Р. П. Шмат // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2007. – № 31. – С. 3–5.
16. Bodasińska A. Moralny sport [Електронний ресурс] / Bodasińska Anna, Bodasiński Sławomir // Biblioteka lidera. – Режим доступу : http://www.lider.szs.pl/biblioteka/index.php?action=pokaz&dzial_id=4
17. Kaźmierczak A. Idea olimpizmu jako alternatywna koncepcja edukacyjno-wychowawcza / Arkadiusz Kaźmierczak // Humanistyczne aspekty rehabilitacji, turystyki, rekreacji i sportu. – Lwów–Poznań–Warszawa, 2010. – S. 5–10.
18. Misiuna B. Etyczne aspektysportu / Bohdan Misiuna, Alicja Przyłuska-Fischer. – Wydawnictwo AWF, 1993. – 155 s.
19. Nowocień J. Olimpizm i zasada fair play szansą wychowania w tolerancji [Електронний ресурс] / Jerzy Nowocień. – Режим доступу :http://euro2012.wcies.edu.pl/download/Olimpizm_i_zasada.pdf
20. Poźniak P. Zagrożenia we współczesnym sporcie [Електронний ресурс] / Piotr Poźniak // Internetowy Serwis Filozoficzny przy Instytucie Filozofii Uniwersytetu Jagiellońskiego. – Режим доступу : <http://www.diametros.iphils.uj.edu.pl/?l=1&p=lin3&m=105&ii=319>
21. Wysoczański R. Walka z dopingiem – bez alternatywy / Ryszard Wysoczański // Sport Wyczynowy. – 2002. – № 3–4. – S. 110–113.